

עודה בשאראת, דוניא. תרגמה מיכל סלע. תל אביב: עם עובד, 2019, 273 עמודים.

הדברים שלהלן אינם בגדר ביקורת ספרות. אין לי הידע המקצועי והז'רגון הנלווה אליו שיתרמו להערכה ספרותית של היצירה. אינני בקיאה די הצורך בספרות הפלסטינית שנכתבה בישראל אחרי 1948 כדי למקם את דוניא בתוך הספרות הזו. בדברים הבאים אמנע גם מהבעת דעה על דיוני עבר שראו בהיסטוריה סוגה ספרותית, מכיוון שהיא חולקת עם עולם הספרות את מרכיב ההבניה. אני מתרשמת שטיעונים אלה איבדו מהמשיכה האופנתית שנהנו ממנה בעבר. באמצעות בחינה של הרומן דוניא אביע כמה מחשבות לא סדורות על הרומן ההיסטורי ועל הרומן הריאליסטי, ועל האפשרויות הטמונות בהם להעמקת התובנות ההיסטוריות של חוקרים.

במאמר שפורסם ב-2011 סקר פרי אנדרסון את ההיסטוריה של הרומן ההיסטורי ואת השינויים שחלו בו לאורך השנים. במאה התשע עשרה, כתב, הייתה הסוגה קשורה להתעוררות הלאומיות הרומנטית אחרי המהפכה הצרפתית וכיבושי נפוליאון. בבסיס הרומן ההיסטורי, כתב אנדרסון בעקבות החוקר גיאורג לוקאץ' (Lukács), עמדה פשיטת הקדמה. כמאה וחמישים שנה לאחר מכן נכתבו מיטב היצירות בסוגה זו באמריקה הלטינית. שם לא הייתה הכתיבה קשורה בהתעוררות לאומית רומנטית ובאמונה בקדמה, אלא בחוויית תבוסה והרס אימפריאלי ובמציאות של אכזבה מכוחות השחרור ומהדיקטטורות שבאו אחריהם. בבסיס הרומן ההיסטורי בגרסתו הלטינו-אמריקנית, טוען אנדרסון, עמדה ביקורת הקדמה. ההיסטוריה הלטינו-אמריקנית נחוותה כחלום בלהות, והדחף לכתיבה היה אולי הדחף הבנימיני.¹ אנדרסון התכוון לדברים שכתב ולטר בנימין ב-1940 על ההיסטוריה האנושית ותפיסת הקדמה. כך כתב בנימין:

יש תמונה של קליי הנקראת אנגלוס נובוס. מתואר בה מלאך, הנראה כאילו הוא עומד להתרחק ממשוהו, שהוא נועץ בו את עיניו. עיניו קרועות לרווחה, פיו פעור וכנפיו פרושות. כך נראה בהכרח מלאך ההיסטוריה. הוא מפנה את פניו אל העבר. במקום שם מופיעה לפנינו שרשרת של אירועים, רואה הוא שואה אחת ויחידה, העורמת בלי הרף גלי חורבות אלו על אלו ומטילה אותן לרגליו. בלי ספק רוצה היה להשתהות, לעורר את המתים ולאחות את השברים, אבל רוח סערה הנושבת מגן-העזן נסתבכה

Perry Anderson, "From Progress to Catastrophe," *London Review of Books*, 1 July 28, 2011, <https://www.lrb.co.uk/the-paper/v33/n15/perry-anderson/from-progress-to-catastrophe>

בכנפיו, והיא עזה כל-כך, שהמלאך שוב אינו יכול לסגרו. סערה זו הודפת אותו אל העתיד, שהוא מפנה אליו את גבו, ובאותה שעה מתגבהת ערימת ההריסות לפניו עד השמים. מה שאנו מכנים קידמה הוא הסערה הזאת.²

הקריאה בדוניא של עודה בשאראת החזירה אותי לתובנות של אנדרסון בעקבות בנימין. הסופר מתבונן בערמת השברים שהשאירה ההיסטוריה בכלל, וזו של ההתיישבות הציונית במאה העשרים בפרט, ערמה שהלכה וגבהה עם אירועי 1948, והמשיכה לגדול בשנות הממשל הצבאי והאפליה המובנית נגד החברה הערבית בישראל. הוא עומד מול שכבות ההריסות ומבין שאין אפשרות לשקם אותן אלא רק לזכור. לזכור ולהזכיר לאחרים חיים אנושיים רבי ממדים שהתקיימו כאן, ושעודם מתקיימים. חיים שיש בהם אהבות ושנאות, מאבקים וקשיים, הישגים וכישלונות, תרבות ופוליטיקה. הוא מנסה לספר את סיפורה של החברה הפלסטינית כציביליזציה אנושית שקיומה אינו מוגבל להגדרות פוליטיות-סוציולוגיות של מיעוט לאומי משולב או מודר, מופלה, בוגד או נבגד, בהתאם לעמדות הפוליטיות של הכותבים.

עלילת הספר מתרחשת בזיתוניא, ספק כפר ספק עיירה בדיונית בצפון הארץ. זיתוניא קלטה לתוכה באחת את פליטי הכפרים בסביבתה, שגורשו במהלך הקרבות ב-1948, ולא הורשו לשוב לבתיהם ולאדמותיהם בתום הלחימה. האירוע הפותח את הספר הוא היעלמות לא מוסברת של דוניא, צעירה בת העיירה, והניסיון של תושבי זיתוניא לפתור את התעלומה בכוחות משותפים. סביב האירוע הזה שזור בשאראת, כבדרך אגב, את סיפורה של החברה הערבית הפלסטינית לפני הטרגדיה הלאומית ואחריה. הוא מתאר ברגישות, בהומור ובאהבה רבה את האופן שבו עיצבה הטרגדיה את חיי הערבים שנותרו לנסות ולחיות את חייהם במדינת ישראל.

הסיפור הבדיוני הזה מתקיים במרחב של מציאות היסטורית ידועה: ממשל צבאי, עסקנים קטנים של מפא"י ושל מפלגות הלוויין הערביות, המפלגה הקומוניסטית והעיתונות הערבית, אנשי שב"כ, משתפי פעולה, מלחמת ששת הימים (1967), קרב כראמה (1968), מות נשיא מצרים גמאל עבד אל-נאצר, יום האדמה והעלייה מברית המועצות לשעבר מסוף שנות השמונים. אף שאירועים ודמויות היסטוריות מופיעים ברקע, והסיפור עוסק בהשפעתם על חיי הדמויות הבדיוניות, הספר אינו תואם באופן מלא את הרומן ההיסטורי או את ממשכו, הרומן הריאליסטי, כפי שתיאר אותם לוקאץ.³ אין בדוניא רטרוספקטיבה כוללת, אין טוב ורע מוחלטים, ואין מאבק אפי בין כוחות העבר ובין כוחות הקדמה, המוביל לניצחון הבלתי נמנע של האחרונים.

2 ולטר בנימין, "התזות על מושג ההיסטוריה" (תזה ט'), **מבחר כתבים**, תרגם דוד זינגר (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1996), ב: 313.

3 Georg Lukács, *The Historical Novel* (Brecon: Merlin Press, 1962) 3

דוניא הוא סיפור המביט מקרוב על בני אדם, על מריבותיהם ועל האופן שבו התפייסו, על מאבקי כוח ועסקנות פוליטית במציאות של היעדר כמעט מוחלט של כוח ממשי. זהו סיפור שבו מתנפצות הקלישאות הליברליות על חינוך כאמצעי להתקדמות, סיפור על ההבנה שיש גבולות שרק בתוכם אפשר באמת לחלוט, ועל האופן שבו המפלגה הקומוניסטית פתחה צוהר – אף כי קטן – לעולם הגדול ולמאבקים הרואיים רחוקים עבור מי שהצטרפו אליה. זהו גם סיפור על סתירות ופרדוקסים. הוא חושף חיים תחת ממשל צבאי ומענקי לידה של הביטוח הלאומי, וחברה שבה נשים הפגינו עוצמות בלתי נתפסות, יכולת להתפשר ולהתאים את חייהן למציאות החדשה, לקיים משפחה וקהילה למרות שדוכאו בידי הגברים, שרבים מהם נשברו תחת אותה המציאות. זהו סיפור על הרווחה הכלכלית בעקבות העלייה הרוסית הגדולה בחברה שרבים מבניה מתפרנסים מענף הבנייה. למרבה האירוניה, העלייה הזאת הובאה כמשקל נגד ל"איום הדמוגרפי" שהציבה החברה הפלסטינית עצמה. הפיקניק המשפחתי והמנגל ביום המציין את הנכבה הפלסטינית באתר הריסות הכפר שאבד, מוצגים כתמונת מראה לאופן שבו משפחות יהודיות נוהגות לחגוג את יום העצמאות הישראלי. זהו גם סיפור על זיכרון המטיל מועקה כבדה על הדורות הבאים, ובה בעת על הפחד העצום שאותו זיכרון ייעלם עם מותם של מי שחוו זמנים אחרים.

בספר הצחוק והשכחה עוסק מילן קונדרה בזיכרון ובפחד מהשכחה. אדם חושש למות כיוון שהוא תופס את המוות כאובדן העצמי, הוא כותב, ומוסיף: "אבל מהו אותו עצמי? הוא סך כל הזכרונות שלנו. כך מה שמפחיד אותנו במוות הוא לא אובדן העתיד אלא אובדן העבר".⁴ הדיון של קונדרה חורג מהעניין האישי. לשיטתו, אנשים רוצים להיות אדוני העתיד כדי לשנות את העבר, והוא מזכיר את בעל הכוח המנסה למנוע מהמיעוט את השתייכותו למקום תוך שימוש באמצעים של השכחה מאורגנת – השכחת שמות, אורחות חיים וזיכרונות – המיושמת הרבה לפני מחיקת האנשים עצמם. ב-1834 כתב מנצוני – פילוסוף, משורר וסופר איטלקי, שספרו המאורסים היה לרומן ההיסטורי שסימל את איחוד איטליה,⁵ מסה על הרומן ההיסטורי. בתחילת המסה שם מנצוני דברים כפי קורא אנונימי, המבקר את הרומן ההיסטורי על שאינו מאפשר לקורא להבחין בין בדיון למציאות:

ההיסטוריה שאנחנו מצפים ממך לכתוב איננה כרונולוגיה של אירועים צבאיים ופוליטיים או מדי פעם אי אלו אירועים יוצאי דופן, אלא ייצוג כללי יותר של המצב האנושי בזמן ובמקום מסוים, שמטבעו הוא מצומצם יותר מאשר בכתביה ההיסטורית. ההבדל בין ההיסטוריה כפי שאתה כותב

4 מילן קונדרה, ספר הצחוק והשכחה, תרגמה רות בונדי (תל אביב: זמורה ביתן, 1981), 22.

5 אלסנדרו מנצוני, המאורסים, תרגם ברוך הראל (ירושלים: מוסד ביאליק, 1964).

אותה [הרומן ההיסטורי הריאליסטי] והיסטוריה רגילה הוא, במידה רבה, כמו ההבדל בין מפה גאוגרפית שמציינת פשוט את קיומם של שרשרות הרים, נהרות, ערים ועיירות לבין מפה טופוגרפית המתמקדת באיזור מצומצם יותר ומציינת בבהירות פרטים קטנים, לעתים חסרי חשיבות כמו [...] תעלות, [...] בתים מבודדים ושכילים. מנהגים ודעות, אם מקובלים ואם חריגים או אופייניים לקבוצה מסוימת, התוצאות האישיות של אירועים ציבוריים שבדרך כלל נקראים "היסטוריים", או ההשפעות של חוקים או רצונות של בעלי הכוח, תהא אשר תהא דרך התבטאותם, בקצרה, כל מה שחברה מסוימת בתקופה מסוימת יכולה לטעון שמאפיין את חיי היום יום שלה והאינטראקציות בין חבריה – את זה רצית לחשוף.⁶

אותו קורא אנונימי טוען כי מכיוון שאין דרך להבחין בין אמת היסטורית להמצאה, הרי שהרומן ההיסטורי נכשל בניסונו לייצג נאמנה את המציאות. בהמשך המסה קורא מנצוני לכתיבה היסטורית שתייחר את הרומן ההיסטורי בכך שתספר על חיי היום יום של חברה ממספר נקודות מבט, ולא תתמקד רק בהיסטוריה פוליטית של אותה החברה בזמן מסוים. הוא קורא להיסטוריונים לחפש כל מסמך אפשרי מהתקופה שהם חוקרים, גם מסמכים שכותביהם לא דמיינו בחלומותיהם הפרועים ביותר שישמשו לתמיכה בכתיבה היסטורית.

היסטוריונים רבים כותבים בימינו אלה את ההיסטוריה בדרך שהציע מנצוני, ואפשר לשאול אם דרך זו אכן מייחרת את הרומן הריאליסטי-ההיסטורי. נראה שהתשובה לכך שלילית. הנכונות לדמיין והיכולת לעשות זאת מזמנות לנו דרכים חדשות להבין את המציאות ההיסטורית המורכבת, על הסתירות שבה. באמצעות הדמיון אפשר לגשת אל ההיסטוריה מחדש באופן שהכתיבה ההיסטורית, גם זו שמנצוני ביקש לעודד, אינה מאפשרת. ההיסטוריון פועל בתוך כללים דיסציפלינריים ברורים, וממקם את עבודתו בתוך מסורת מסוימת של כתיבה, גם אם הוא חותר תחת מסקנותיה. העבר, גם כדיסציפלינה וגם כמציאות שהותירה אחריה עדויות, מכתובים פעמים רבות את גבולות המחקר. כתיבה בדיונית מאפשרת מציאות עמומה, מורכבת יותר ממה שתוכל לתאר הכתיבה ההיסטורית. לפעמים התמקדות באישי ובעמום תוביל לוותר על אמירה פוליטית או על עמדה מוסרית. אבל אפשר גם לטעון שייצוג המורכבות של מציאות חברתית מסוימת הוא כשלעצמו התערבות פוליטית, המאפשר לקורא לחשוב מחדש על המציאות ההיסטורית ועל התנהלות הדמויות בתוכה. הקריאה בדיוניא מזמנת חשיבה מחדש על הגדרות של התנגדות ועל הבחירה בין דרכי התמודדות שונות, שכללו

Alessandro Manzoni, *On the Historical Novel*, trans. Sandra Bermann (Lincoln, NE: University of Nebraska Press, 1984), 63-64

שיתוף פעולה, מאבק והתנגדות, השתתפות במשחק כרע במיעוטו, ולעיתים עזיבה. הספר מיטיב לבאר את הדרכים שבהן אנשים חיו, שרדו, חלמו וקיבלו את החלטותיהם, מבלי לשפוט אותם. ההתמקדות בסיפורים אינדיבידואליים אינה מחליפה, בהכרח, את הפוליטיקה בפסיכולוגיה של הסכסוך, ואינה מגבילה את האסון הלאומי לבחירות אישיות. כתיבת הספר היא פעולת שימור של זיכרון קולקטיבי של מי שאין לו מקום בזיכרון הדומיננטי.

דוניא נכתב במקור בערבית, ולא נראה שבשארית ראה את הקורא העברי לנגד עיניו. עם זאת, הספר התקבל באהדה רבה אצל מבקרים בעיתונות העברית.⁷ הם הדגישו כי הספר מאפשר לקורא העברי להכיר את החברה הערבית בישראל. מילים ברוח זו נכתבו גם על הכריכה האחורית של הספר: "בדוניא מציג בשארית תמונה רחבת היקף ומגוונת של חיי הערבים במדינת ישראל, שכמותה טרם נראתה בעולם הספרות". בין הביקורות החיוביות בולטת זו שכתב יוסי ביילין, מאדריכלי הסכמי אוסלו ומהוגי פרויקט השיבה היהודית "תגלית", המזוהה בציבור היהודי עם השמאל הציוני. הביקורת שלו ראויה לדיון ארוך, אך כאן אתייחס רק לכמה נקודות מתוכה. ביילין מחמיא לספר ולסופר וממקם את בשארית בין צ'כוב ליהודה בורלא. דוניא הוא לדעתו ספר "ידידותי מאד לקורא". בדומה לעמוס עוז, שחשף בפני קוראיו את הקיבוץ, סדרת הטלוויזיה שטיסל, שלימדה את הצופה על החברה החרדית, ואסף גברון, שחשף בפנינו את החיים בהתנחלויות – "כך גם בשארית חושף בפני הקורא הלא־ערבי את החיים בכפר ערבי בישראל בין שנות השישים לשנות התשעים".⁸ ביילין מתעלם ממלחמת 1948 ומהמקום המרכזי שהיא תופסת ברומן. באופן עקיף הוא מציין כי מדובר בסיפור על "קהילה שנדהמה למצוא את עצמה בלי מנהיגותה, בלי רוב חבריה [...] (ההדגשה שלי). ניסוח מתחמק זה מזכיר את הביטוי השגור "מצאו את מותם", כאילו אי אפשר להצביע על מי שחולל את המצב הטרגי. הוא מתייחס לפלסטינים כקהילה שחבריה "נאלצו לנדוד לכפרים אחרים", וגם כאן הניסוח מתחמק: אילוץ, כמו אסון טבע שאין לו אחראים. על פי ביילין זוהי קהילה המתלבטת בין רצון להשתלב בחברה הישראלית וליהנות מיתרונותיה לבין היבדלות ממנה. בגרסה שביילין מציג, ההשתלבות היא בחירה של הקהילה הפלסטינית הישראלית עצמה. מכאן עולה גם מי שאפשר יהיה להאשים אם הערבים ישובו ויבחרו בחירה שגויה, כפי שמקובל לטעון נגדם. ביילין מציע שם אחר לספר. לא דוניא, שבהקשר של דמותה "נאמר המשפט החשוב על

7 יונה לבנה, "חכמי חלם", ידיעות אחרונות, 1 באוקטובר, 2019, <https://www.yediot.co.il/articles/0,7340,L-5600798,00.htm>; פייסל טאהא, "דוניא היא הסיפור שלנו", הארץ, 18 במאי, 2020, <https://www.haaretz.co.il/literature/prose/.premium-1.8854917>
8 יוסי ביילין, "חיבוקו החונק של השבט", ישראל היום, 4 בדצמבר, 2019, <https://www.israelhayom.co.il/article/712929>

אודות חיבוקו החונק של השבט [...] [אלא] לוזרים." גם הביקורת המקוממת הזו היא מסמך היסטורי המספק תובנות על השמאל הציוני, ומעורר תקווה שאולי עכשיו, עם היעלמותו בתוך ממשלות ימין, תוכל לצמוח פה אלטרנטיבה פוליטית אמיתית משמאל. הכתיבה של עודה בשאראת היא אופטימית, ולכן קשה ליישב אותה עם הפסימיזם הקיצוני של ולטר בנימין שעמו פתחתי רשימה זו. יתכן שאפשר לפרש את הכתיבה הבדייונית של בשאראת כאמצעי להנכיח אפשרויות שהנרטיב ההיסטורי סינן, לבחון תזות אלטרנטיביות והסברים היסטוריים חדשים, ולפיכך לראותה ככתיבה פוליטית. אנחנו זקוקים לבדיון ההיסטורי כדי לפתח דיון שיחרוג מן המבנים ומקווי המתאר שבהם השתמשנו עד כה. באשר לזיכרון, פרוסט כתב שבעוד מאות שנים, כאשר ירצו החוקרים לדעת אילו אנשים וחברות חיו כאן, ימצאו המלומדים הקפדנים את תשובותיהם בספרות הריאליסטית ובאמנות. כשם שהלכה שפרצה מהר הגעש זוביוס שימרה את אורחות החיים של אנשי פומפיי ואפשרה לחוקרים לשחזר אותם, כך גם הספרות תשמר את זיכרון החברה שאנשיה נעלמו זה מכבר.⁹

תמי צרפתי

9 מרסל פרוסט, בעקבות הזמן האבוד: הזמן שנמצא, תרגמה הלית ישרון (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2012), 116.